

OSMANLI DÖNEMİ BATICILIK, İSLAMCILIK TÜRKÇÜLÜK FİKİR AKIMLARI VE DİN*

Kemaleddin TAŞ** - Betül GÖKSÜÇUKUR***

Öz

Türkiye’de modernleşme süreci Avrupa’da ve dünyada yaşanan modernleşme sürecine paralel şekilde gelişmiştir. Bu sürecin anlaşılması, son dönem Osmanlı tarihinden günümüze kadar uzun soluklu bir okuma çabası ve detaylı bir bakış açısı gerektirmektedir. Bu çalışmada başlangıcından itibaren sürecin daha iyi anlaşılabilmesi için modernite kavramları, tarihsel dinamikleri ve Osmanlı modernleşmesinin tarihsel dönemleri ele alınarak modernleşmenin ve modernleşme sürecinde din anlayışlarının oluşum süreci değerlendirilmiştir. Bu doğrultuda araştırmada Osmanlı’nın küresel bir güç olmaktan uzaklaşması, yenilik girişimleri, modernleşme sürecinde öne çıkan akımlar, temsilcileri ve din anlayışları, modernleşme-din ilişkisi, modernleşme sürecindeki siyasi ve ideolojik telakkiler ile dini düşüncenin seyrinde yaşanan değişim ve tüm bu sürecin toplum yapısı üzerindeki etkileri ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Din, Modernleşme, Osmanlı, Batıcılık, İslamcılık, Türkçülük.

* Bu makale,“Türk Modernleşmesi ve Din: Osmanlı Dönemi” adlı yüksek lisans tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

** Prof. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, kemaleddintas@sdu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8759-5147

*** Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri d1940206001@stud.sdu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0773-8927

Ottoman Period Westernism, Islamism, Turkism Idea Trends and Religion

Abstract

The modernization process in Turkey and in Europe has developed in parallel to the modernization process in the world. Understanding this process requires a long-term reading effort and a detailed perspective from the late Ottoman history to the present day. In this study, the concepts of modernity, historical dynamics and historical periods of Ottoman modernization have been discussed in order to better understand the process from the beginning. In this direction, it has been focused on the Ottoman Empire's distinction from being a global power, innovation initiatives, prominent trends in the modernization process, representatives and understanding of religion, the relationship between modernization and religion, the political and ideological considerations in the modernization process, and the change in the course of religious thought and the whole structure of this process on society effects.

Keywords: Religion, Modernization, Ottoman, Westernism, Islamism, Turkism.

Summary

In contrast to tradition, the ideal of “establishing a new world order” lies at the heart of the phenomenon of modernization, which means “brand new”. Modernisation, which began with criticism of the church and found its direction through its rebellion against the oppression of religion on man and society, is a process unique to the West. Accordingly, the West has entered the process of establishing a new world under the guidance of science and reason in order to rid itself of the authority of traditional religion. This conception of the new world order, the process of creating a “new world view and a new way of life” that it contains in its content, reveals three dimensions of the modern concept: modernity, modernization and modernism. Therefore, in terms of expressing a process, the concept of modernization generally refers to a radical change with secular character, carrying the ideal of building a future with the rejection of the authority of tradition and the guidance of reason.

The modernization process in Turkey has developed in parallel with the modernization process in Europe and the world. Understanding this process requires a long-term reading effort and a detailed perspective from the recent Ottoman history to the present day. In this context, in order to better understand the process from the beginning, the concepts of modernity, historical dynamics

and historical periods of Ottoman modernization should be considered and the process of modernization and formation of religious understandings over the process of modernization should be evaluated. In this respect, the Ottoman transition away from being a global power, innovation initiatives, trends in modernization process, representatives and religious understanding, modernization-religion relationship, political and ideological considerations in modernization process, the change in the course of religious thought and the effects of this process on the social structure are important to see the whole picture.

The relationship between religion and modernism continues to exist as an area of discussion in a wide range of historical periods from the emergence of modernism in the west to the present day and with its various reflections on Ottoman-Turkish society. In the process of Ottoman-Turkish modernization and change, the differences in social, cultural and political fields, social breakages and the position of religion in the face of these forms are the main axis of the study.

The process of modernization refers to the change, development and progress in the social, cultural, economic, technological and scientific fields in the west, along with movements such as Renaissance, Reform, Industrial Revolution, Enlightenment period and French Revolution. Modernization has emerged as a result of these developments, as a project that seeks to reduce the importance of tradition/religion in social life and instead create social structure within the framework of reason and science.

In non-Western societies, modernization was interpreted as the greatest disaster that could happen to humanity in some non-Western societies, while in others it was perceived as a phenomenon that brought Western people out of the darkness of the middle ages and into the light. The process of modernization in these societies has manifested itself in the form of Western emulation and Westernization. As these societies became aware of their backwardness in these areas, they formed their own ideologies to reach the level of development of Western societies, and these modernization ideological transformations became widespread simultaneously with the changes taking place in the West.

After the West created its own modern world, the modernization of non-Western societies did not happen by experiencing the same experiences as the West. The process experienced by Turkish society in particular has been a painful process with the economic, social, political, cultural and scientific hegemony of the West. In other words, Turkish society has entered into a social

existence struggle in this process and has tried to live an experience that does not belong to it. This has caused religious, political and social breakdowns. In overcoming the social crisis that emerged as a result of these breakages, many saving projects were tried to be produced in an intellectual and actual plan.

In the process of Turkish modernization in the Ottoman period, as a reaction to modernization in Turkish society has been developed and has been practiced for nearly two hundred years, of reform/reformation needs and initiatives in all areas have reverted from theory to practice, an important issue accepted as a process of transformation across the West after the Tanzimat period of the Ottoman society to the question of backwardness the remedy titled by Westernism, Islamism and Turkism as the currents of thought has an important place in.

The current thoughts or modernization projects that emerged in our modernization history, as mentioned, as a recipe for salvation, have sought a new identity and order in the face of the imposition of modernity. The most important of these currents of thought are Westernism, shaped according to Western forms, emerged with the discourse of progress and the idea of unity of and tries to achieve secularization in religion; Islamism, which propels the idea of unity of elements in response to the idea of unity of elements, and advocating the idea of purification in religion. In addition to feeding on the ideologies of Westernism and Islamism, Turkism movements that strive to create a homogenous society within the nation-state form and espouse the idea of nationalization of religion. All three movements are sincere formations that aim to protect society and social structures against the chaotic and depressed situations caused by modernity or to minimize the harm they would suffer.

As a result, modernization is a process that the West is still experiencing, whereas non-Western societies are trying to live and story but are unable to conclude. The failure to show an evolution in non-Western societies that the concept of modernization is not a matter of shape change but rather a matter of mindset change, and the fact that there are constantly different points of view about modernization causes the modernization process to be made a subject for discussion again.

Giriş

Din-modernizm ve din-toplum ilişkisi bağlamında, Türkiye gibi geçiş özelliği taşıyan ülkelerin modernleşme sürecinden ne derece etkilendiğinin anlaşılabilmesi, Türk modernleşmesi bağlamında, modernleşmenin ilk yansımalarının görüldüğü Osmanlı toplumu üzerindeki etkilerinin analiz-sentez ve

yorumlanmasına bağlıdır. Bu aşamada, Modernleşme tarihimizde ortaya çıkan ve birer kurtuluş reçetesi niteliği taşıyan düşünce akımlarının ele alınması ise dönemin sosyal ve dini içerikli problemlerine nasıl bir çözüm önerildiğini ortaya koymak ve toplumsal değişim ve dönüşüm süreci boyunca ortaya çıkan tarihsel ve sosyolojik verilerin daha iyi anlaşılmasını sağlamak açısından önemlidir. Genel hatlarıyla modernitenin Batıda ortaya çıkış sürecini ve geniş anlamda Osmanlı-Türk modernleşme sürecini analiz-sentez ve yoruma ulaştırmayı amaçlayan bu çalışma, Osmanlı Dönemi modernleşme hareketleri bağlamında, değişme ve yenileşmeye yönelik girişimleri ve fikir dünyasına olan katkıları yansıtmayı amaçlamaktadır.

Çalışmamızda Türk modernleşmesi sürecinde Osmanlı döneminde modernleşmeye karşı bir reaksiyon olarak geliştirilen ve Türk toplumunda yaşanan reform/ıslahat ihtiyaç ve girişimlerinin her alanda teoriden pratiğe intikal etmiş, önemli bir dönüşüm aşaması olarak kabul edilen Tanzimat dönemi ve sonrasında Osmanlı toplumunun Batı karşısında geri kalmışlık sorunsalına çare olarak üretilen Batıcılık, İslamcılık ve Türkçülük gibi düşünce akımları üzerinde durulacaktır.

Modernlik, Avrupa’da başlayan ve zaman içinde farklı toplum ve kültürlerin de katılımıyla veya bu sürece dahil edilmesiyle insanlığın ortak tarihi tecrübesi haline gelmiştir. Ancak modernlik veya modernite, bir süreçten çok “değişim”i anlatmasıyla, akıl ve bilim temelinde ortaya çıkan ve her şeyden önce birçok alanda gerçekleşen toplumsal farklılaşma ile karakterize olan, ölçme ve bilme ruhunun gelişmesiyle birlikte insanın tabiata yönelerek yeryüzünde hâkimiyeti ele geçirme isteğinin bir yansıması şeklinde tanımlanabilir. Buna göre yansımaları itibarıyla modernlik, “sanayileşme, kentleşme, demokratikleşme ve rasyonel düşünme gibi değişkenlerle toplumsal değişimi, siyasi, idari ve iktisadi rasyonalizasyonu ve toplumun yeniden yapılanmasını ifade etmektedir” (Akgül 2015:183).

“*Modernite/modernlik*” kavramı, teknolojik, siyasal ekonomik ve toplumsal değişme ve gelişmede ileri ülkelerin ortak özelliklerini belirtmek üzere kullanılmaktadır (Çetin, 2003: 97). Ancak modernlik salt değişim ya da olaylar silsilesi değildir; *akılcı*, bilimsel teknolojik ve idari etkinliğin ürünlerinin yaygınlaştırılmasıdır. İşte bu nedenle modernlik toplumsal yaşamın çeşitli bölümlerinin giderek artan farklılaşmasını içerir. Bu bölümler ise bilim, siyaset, ekonomi, kültür, din ve sanat olarak ifade edilebilir (Touraine 2010: 25).

Modern terimiyle ilgili bir diğer kavram ise, *modernleşme (modernizasyon)* dir. Sözlük anlamı itibarıyla modernleşme kavramı; “sosyal, siyasal, ekonomik ve kültürel alanlarda başta ABD olmak üzere sanayileşmiş Batı top-

lumlarının sahip olduğu yapı, kurum, değer ve sistemlere sahip olmak amacı ile yapılan tüm düzenlemeler”i ifade eder (Demir ve Acar 2005: 289).

“Modern” olanın belirlediği gerçekliklere uygun olarak hareket etmek bir olgu olarak modernite veya modernlik kavramlarıyla açıklanırken, bir süreç olarak da “modernleşme” kavramıyla ifade edilebilir. Modernleşme, Batı dışı ülkelerin o özellikleri elde etme sürecini belirtir (Çetin 2003: 97). Yani modernleşme, modern kabul edilen toplumlar yönünde gerçekleşen sosyal değişme sürecini karşılamaktadır: Daha geniş bir tanımla modernleşme, “ileri” oldukları kabul edilen ülkelerin kurumlarının, değerlerinin ve tüketim modellerinin benimsenme sürecidir. İlerleme kavramı gibi daima “başkasına uyumu” ve gelişmiş ülkelerin belirlediği şemaların taklit edilmesi esasına dayanır (Aslantürk ve Amman 2014: 409).

Modern kelimesinden türeyen diğer kavram ise *modernizmdir*. Modernizm kavramı Aydınlanma Çağı ile ortaya çıkan zihinsel dönüşüm sonucunda beliren ideoloji ve yaşam biçimini savunma anlamında kullanılmaktadır. Hümanizm, sekülerizm ve demokrasi sacayağı üzerine kurulu, egemenliği insana özgüleştirilen, kurtuluşu dinde değil de bilimde arayan, insan merkezci dünya görüşüne modernizm denilmektedir. Buna göre modernizm, modernleşmeyi ideoloji olarak alıp kurgulayan ve savunan düşünce şekli olarak ortaya çıkmıştır (Demir ve Acar 2005: 288).

Sonuç olarak modernite; modernleşme ve modernizm kavramlarının daha net bir şekilde anlaşılabilmesi, ortaya çıkmalarına sebep olabilecek sosyal kırılmaların ve ortaya çıkış süreçlerinin incelenmesiyle mümkündür. Bu bağlamda incelendiğinde modernleşme, “Avrupa’da on yedinci yüzyıldan bu yana ortaya çıkan, daha sonrasında etkileri açısından az ya da çok dünya ölçeğinde yaygınlaşan hayat biçimlerine ya da örgütlere işaret eder” (Giddens 1994: 9). Modernleşme süreci ise Batı’da *Rönesans*’la yani skolastik düşünceye başkaldırı ile başlayan, “dinde yenilik” anlamına gelen *Reform* hareketiyle devam eden, aklın öncelendiği ve bireyin merkeze alındığı bir süreci ifade eder. Bu hareketlere ek olarak *Sanayi Devrimi*, *Aydınlanma Dönemi*, *Fransız İhtilali* gibi süreçlerle birlikte modernizmin sosyal, siyasal, ekonomik, bilimsel ve kültürel ayağı tamamlanmıştır denilebilir (Çiğdem 1997: 65-72).

Batı dışı toplumların Batılılaşma sürecini ifade eden modernleşme hareketleri kapsamında Osmanlı modernleşme sürecinin daha iyi anlaşılabilmesi, bu sürecin Batıda nasıl geliştiğiyle yakından ilgilidir. Şimdi, bizim temel aldığımız Osmanlı-Türk modernleşmesi sürecini, bu süreçte ortaya çıkan fikir akımlarını ve temsilcilerini, din ile ilişkilerini de ele alarak analiz etmeye çalışacağız.

1. Osmanlı Dönemi Modernleşme Hareketleri

On altıncı yüzyıllarda dünya sahnesinde söz sahibi olan Osmanlı İmparatorluğu çeşitli iç ve dış saiklerle duraklama ve gerileme dönemlerini yaşamıştır. Osmanlı düzeninin bozulma sürecinde Avrupa’da tarihi dönüşümler yaşanmakta ve yeni bir uygarlık doğmaktaydı. On beşinci ve on altıncı yüzyıllarda Batıda zuhur eden, *Rönesans* ve *Reform* olarak adlandırılan fikri hareketler neticesinde meydana gelen değişiklikler, toplumsal alanda da etkisini göstererek, geleneksel kurum ve yapılarla dönüşümü başlatmıştır (Akçura 1988: 6).

On altıncı yüzyıldan sonra Avrupa’nın gelişme hızına ayak uyduramayan başka toplumlar için tek yol kalıyordu: “Modernleşmek”. Çünkü bu artık Batı ve Doğu’nun karşılaşması değil, dünya ölçüsünde karakteri olan yeni kültüre katılmadan var olmanın mümkün olmadığı aşıkardı (Ülken 1966: 6). Buna göre Osmanlı modernleşmesini, hem iç hem de dış etkenlerle, toplumsal, siyasal ve ekonomik süreçlerin tamamına etki eden, toplumdaki kurumların, bireylerin ve devlet sisteminin değişmesini kapsayan ve bugünkü modern Türkiye’ye kadar süregelmiş ve sürmeye de devam edecek olan bir olgu olarak tanımlamak mümkündür.

1.1. Tanzimat Öncesi Osmanlı’da İlk Modernleşme Hareketleri

Tanzimat’tan önceki modernleşme hareketlerinin karakteri, Batıya yönelme ve Batıyı model alma şeklinde açıklanabilir. Buna göre başlıca iki yeni fikir açığa çıkmaktadır: Bunlardan biri, devlet gücünü Batı tarzı modern bir ordu ile desteklemek gerektiği, öteki de bunun gerçekleşmesi için teknolojik ve ekonomik kalkınmanın zorunlu olduğu fikridir (Berkes 2002: 73). Çünkü Fransız Devrimi (1789)’nin patlak vermesi ile 1830’ların sonu arasındaki dönem, toprak, nüfus, ideoloji, yönetim, ekonomi ve uluslar arası ilişkiler alanında hızlı bir değişime sahne olmuş ve bu değişimin çoğu cihetinin İmparatorluk ile Avrupa arasındaki ilişkilerle ilgisi vardır (Zürcher, 1995: 39). Bu bağlamda Osmanlı Devleti’ndeki ilk yenileşme hareketleri daha çok askerî tekniğin Batı’dan alınmasına yönelik olmuştur (Köker 1990: 125).

Yenileşme sürecinin ilk hükümdarı vasfını taşıyan III. Selim (1789-1807), on sekizinci yüzyılın en önemli reformcusu olarak mütalaa edilir. Tahata çıktuktan sonra III. Selim’e sunulan en acil reform teorisi, Osmanlı askeri talimlerinin yeniden düzenlenmesi olmuştur (Mardin 1996: 164). Bu teoriyi destekler nitelikte, dönemin devlet adamlarının konuyla ilgili genel kanaati de yeniçeri ve diğer ocak askerlerinin harplerde işe yaramadıkları yönündeydi. Bu düşünceler çerçevesinde III. Selim’in en önemli teşebbüsü, yeni usul ve

kaidelere göre ordu tanzimi meselesi üzerinde çalışması olmuştur. Padişah, yeniçeri namını taşıyan askerlerle artık yola devam edilemeyeceğini tamamen anlamış ve “*Usul-ü Cedid üzere*”, “*Nizam-ı Cedid Askeri*” adında bir ordu tanzim edilmesi gerektiğine kanat getirmiştir (Akçura 1988: 44-45).

Nizamı Cedid, Selim’in, savaş yeteneğini kaybetmiş, disiplinsiz yeniçerileri ortadan kaldırarak yeni ve modern bir ordu oluşturmak, reformlara karşı olan ulemanın nüfuzunu kırmak, Osmanlı Devletini Avrupa’nın ilim, sanat, ziraat, ticaret ve medeniyette yaptığı ilerlemelere ortak yapmak için giriştiği yenilik hareketlerinin tümünü ihtiva etmektedir (Karal 1940: 26). Bu yenilik hareketleri muhtevasında, eğitim-öğretim alanında tıpkı yeniçeri gibi köhneleşmiş bir durumda olan medrese bir kenara bırakılarak, askerlik alanındaki yenilikler için alınan metotlar eğitim ve öğretim için de yürütülmüştür. Bu doğrultuda, çeşitli askeri okullar kurulmuş, Türkçe’ye tercüme hareketleri başlamıştır (Karal 2007: 67-70). Batı’da sürekli elçilerin görevlendirilmesi de yine bu dönemdedir. Osmanlı İmparatorluğu için Batı’nın genel bir model olarak kullanılmasına dayanan “düzeltme” (Tanzimat) teklifleri de buradan kaynaklanmaktadır (Mardin 1991: 13). Buna göre, Nizamı Cedid’in, Tanzimat’ı hazırlamakta büyük rol oynadığı bir gerçektir.

Avrupa’da yeni bir siyasi düzen ve toplum anlayışının kapılarını açan Fransız İhtilâli, Osmanlı Devleti’nde de reformist padişahlar döneminin başlangıcıdır. Bu dönemde tahta çıkan ve 1808’e kadar süren iktidarında III. Selim, askeri, mali ve iktisadi alanlarda köklü değişiklikler yapma amacı taşımıştır (Karpas 2012: 94).

III. Selim’den sonra tahta çıkan II. Mahmut (1808-1839), imparatorluğu yıkılmadan kurtarmak için Batı’yı model almaktan başka çare kalmadığı gerekçesiyle geniş ölçülü bir düzen çalışmasına başlamıştır (Karal 1940: 28). II. Mahmut’un saltanatının ilk dönemleri, Sultanla onu tahta çıkarmış olan bürokratlar arasında bir iş birliği dönemi olmuştur. Bu iş birliğinin ilk ürünleri, “*Sened-i İttifak*”ın imzalanması olmuştur. Bu belge, mahallî hanedanların (âyân) güçlerini kırmayı ve bütün işlerin devletin kontrolünde olmasını hedefliyordu. Sened-i İttifak, Osmanlı Devleti’nin modern merkeziyetçi bir devlete dönüşmesi yönünde atılmış ilk adımlardan birisidir (Mardin 1996: 167).

II. Mahmut döneminde, III. Selim’in Nizamı Cedid ordusuna benzer şekilde *Sekbanı Cedid* ocağı kurulmuştur. Bu ocağın bağımsız duruma getirilmesi üzerine yeniçeriler konumlarının zayıflatılmasına isyan etmişlerdir. Zaten Yeniçeri Ocağının kaldırılması gerektiği yönünde bir ıslahat düşüncesi olan II. Mahmut, halkın desteğini de alarak, bu piyade kuruluşunu lağvetmiş-

tir. Osmanlı tarihinde bu olay “*Vaka-i Hayriye*” (1826) olarak adlandırılmıştır (Kartal 2007: 144)

Askeri alandaki reformlardan sonra II. Mahmut siyasi gücün kullanılış biçimlerine yönelik olarak reformlarda bulunmuştur. Bu hususta atılan en önemli adım, yeni bir yönetim mekanizmasının tesis edilmesi olmuştur. Bu mekanizma ile politikaların sadrazam ve diğer nazırlar tarafından üstlenilip kontrol edilmesi günden güne kurumsallaşmıştır. Bu kurumsallaşma bağlamında Padişah, sadrazam ve şeyhülislamda toplanmış olan yetkileri, Batı devletlerinde olduğu gibi, çeşitli bakanlıklar arasında paylaşmıştır (Kartal 2007: 152).

İçtimai alanda yapılan yeniliklere gelince; yeniçeri ocağının kaldırılmasından sonra, kurulması kararlaştırılan yeni ordu için asker ve vergi kaynaklarının tetkiki için, Anadolu ve Rumeli’nin bütün kaza ve vilayetlerinde, modern anlamda ilk nüfus sayımı yapılmıştır. Bu sayım, din esasına göre erkek nüfus sayısının bilinmesi için yapılmıştır. Ayrıca, padişah, taşradaki nüfuzunu güçlendirmek için posta teşkilatının yapımını başlatarak haberleşmenin düzenlenmesini sağlamıştır. Posta usulünün yanı sıra Batı ülkelerinde olduğu gibi, pasaport uygulaması başlatılmıştır. II. Mahmut, setre ve pantolonu zorunlu kıyafet haline getirerek, devlet memurları ve askerler için fes uygulaması başlatmıştır. Yine bu dönemde Batı’nın eğitim prensipleri ve kurumları doğrultusunda ilköğretim mecburi hale getirilmiş, yayıma önem verilerek Avrupa ülkelerinde olduğu gibi, Osmanlı’nın ilk resmi gazetesi olan “*Takvim-i Vakâyi*” adını taşıyan gazete, Türkçe ve Fransızca olarak yayımlanmıştır (Kartal 2007: 155-158).

Netice itibarıyla değişme, toplum tarafından değişikliği istemesi ve onu yürütmesi işi haline gelmedikçe o değişme toplumu daha iyiye değil, belki daha kötüye götürebilmektedir. Bu durum değişmeyi zoraki ve yüzeyde kalmış bir duruma getirmektedir. Türk tarihinde modern reform fikirlerinin gelişme ve kalkınma planlarının temelinde yatan sorun budur denilebilir.

1.2. Tanzimat Sonrası Osmanlı’da Modernleşme Hareketleri

Tanzimat hareketinin bir yenilik başlangıcı, hatta bir Batılılaşma başlangıcı olduğu anlayışını, “hukukta ve devlet teşkilatında yeniliklerin başlangıcı” ve “eski yönetim şeklinin değişmesi” şeklinde dönüşümü yansıtmaları bakımından önem arz etmektedir (Abadan 1940: 32).

Tanzimat öncesi dönem askeri modernleşmenin, Tanzimat dönemi de bürokratik modernleşmenin ağırlıklı olduğu zaman dilimleridir. Askeri mo-

dernleşme ile özellikle on sekizinci yüzyılda yaşanan otorite dağılmasını merkezileşme lehinde düzeltmeye çalışma çabaları, Tanzimat'la birlikte hukuk devletine ve bürokratik gelişime doğru genişleme göstermiştir. Bu bağlamda Tanzimat bir otokrasi ve merkezileşme getirmiş; Tanzimat'la beraber, eskinin dağınık ve desentralize olmuş bürokrasisi büyük oranda merkezileşmiştir (Aydın 1993: 39-41).

Tanzimat sürecinde devlet tarafından artık eski kanunların ruhuyla yeni problemlerin çözülemeyeceği anlaşılmıştı. Aynı zamanda Batılı güçlerin azınlıkların haklarının korunmasına yani Müslüman ve gayri müslimlere yeni/eşit haklar verilmesine yönelik baskıları da söz konusuydu. Diğer taraftan Batı ülkelerine elçilikle giden devlet adamları, orada uyanan yeni devlet anlayışının, hürriyet ve eşitlik fikirlerinin, insan haklarının da kaçınılmaz bir yol olduğunu anlamaktaydılar. İşte bu şartlar neticesinde Abdülmecit zamanında Reşit Paşa tarafından hazırlanan *Tanzimat Fermanı (Gülhane Hattı Hümayunu)* (1839)'nın okunmasına neden olmuştur. Bu anlamda Tanzimat, askeri ve teknik olarak başlayan batılılaşmanın siyasi-hukuki bir şekil alması demektir (Ülken 1966: 28-29). Mustafa Reşit Paşa, bu fermanla Osmanlı Devleti'ni Orta Çağ zihniyetinden çıkarıp muasır milletler seviyesine ulaştırmak için Batı medeniyetinin kabul edildiğini ilan etmiştir (Şapolyo 1945: 72-73). Osmanlı tarihinde, hükümet ile halk arasındaki ilişkileri gösteren ilk yazılı vesika olma özelliği taşıyan ve siyasi, içtimai, iktisadi ve mali olmak üzere dört bölümde ıslahat yapma amacına sahip olan Tanzimat'la birlikte Türkiye'de demokrasi hareketinin ilk adımı atılmış oluyordu (Mardin 1996: 176)

Tanzimat Fermanı, vatandaşların canlarının, mallarının ve namuslarının çıkarılacak bir takım kanunlarla korunacağı ve meclisler kurulacağı; gayri müslimlere eşit haklar verileceği; askeri gelir giderlerde ve vergilerde düzenleme yapılacağı muhtevasıyla, Tanzimat öncesi “eskiye yeni bir ruh vererek düzeltme” anlayışına sahip ıslahat çalışmalarından ayrılmaktadır (Birand 1955: 18). Ayrıca Tanzimat'la birlikte devletin haklar kaynağı olan Tanrı hakları sistemine son verilmemiş, bu sistemin yanında Batı'nın laik sistemi değer kazanmaya başlamıştır (Karal 2007: 172).

Abdülmecit düşündüğü yeniliklerde ikinci önemli adımı olarak *Islahat Fermanı* (1856)'nı ilan etmiştir. Tanzimat'ı başlatan Gülhane Hattı Hümayunu'nun ikinci bir kademesi görünümünde olan Islahat Fermanı, Tanzimat'ın uygulanmasının önemli bir aşamasını oluşturmuştu. Bu aşamada gayri müslim halka o zamana kadar özel statüleri dolayısıyla tanınan imtiyazlar, onlara Osmanlı halkının tümünün sahip oldukları statü tanınmak şartıyla ortadan kaldırılmıştır. Bu anlamda Islahat Fermanı, o zamana kadar “millet-i

hâkime” olan Müslümanlardan bu imtiyazlı durumu alarak, din farkı gözetmeksizin bir “Osmanlı” vatandaşlığı kurma çalışması olarak zikredilebilir (Mardin 1991: 16-17).

Tanzimat Döneminde Osmanlı eğitim sisteminin yeniden düzenlenmesi ve bu yolla Batı düşüncesinin daha engelsiz biçimde ülkeye girmesinin bir sonucu olarak ortaya çıkan “aydın” zümre kuşaktan ilki *Yeni Osmanlılar*’dır. Yeni Osmanlılar da devletle bağlarını koparmayan ve temel hedefleri “devleti nasıl kurtarabiliriz” endişesi taşıyan kişilerdir. Fakat aralarında önemli bazı ayrılıklar vardır: İlki, Tanzimat paşaları gibi bütünüyle geleneksel eğitimden gelmemiş olmalarıdır; ikincisi devlet kavramının yerine ikame edebilecek potansiyel ve alternatif bir kavram olarak, *vatanı* öne çıkarmalarıdır; üçüncüsü, Batı’nın bilgisini ve bilimini kullanarak İslam çatısı altında yenileşmek ve güçlenmek istemeleridir (Aydın 1993: 42). Bunların bir yansıması olarak din, on dokuzuncu yüzyılda, Osmanlı İmparatorluğu’nda eski kisvesini kaybederek bir “ideolojik” eksen kazanmış ve kitlelerin katılımıyla ilgili yönü her zamankinden daha önemli olmaya başlamıştır (Mardin 1991: 88-89). Bu süreçte “hürriyet” ve “terakki” konularında fikir birliği eden; bu ideolojik hareketin öncüleri olarak en önemli simaları arasında bulunan Şinasi, Namık Kemal, Ziya Paşa, Ali Suavi, Mithat Paşa gibi aydın ve bürokratlar, karakteristik Tanzimat adamları olmuşlardır (Birand 1955: 22).

II. Abdülhamit (1876-1909)’in tahta çıktığı zaman, dünya Müslümanları genelinde bir Müslüman siyasi dayanışması gerçekleştirmek ve muhafazakâr Müslüman düşüncesini canlandırmak düşüncesiyle “pan-İslamizm” yani İslam birliğini hedefleyen bir ideolojiyi benimsediğinden bahsedilebilir. Bu doğrultuda II. Abdülhamit, Tanzimat’ta kendilerinden uzaklaşmaya yüz tutan saygınlığı, ulemaya geri vermiştir. Geliştirmiş olduğu pan-İslamizm doktriniyle, kendisinin bütün Müslümanlar üzerinde manevi otorite sahibi bir halife olduğunu ortaya koymaya çalıştığı söylenebilir. Bu yolda, Genç Osmanlılarca başlatılan hareketliliğin bir kısmını devralarak, onu kendi yolunda ilerletmeye çalışmıştır (Hodgson 1993: 270).

II. Abdülhamit, tahta geçerken verdiği söze uygun olarak 1876’da *Kanun-i Esasi*’yi ilan eder ve böylece *I. Meşrutiyet* başlamış olur (Ülken 1966: 129). 1876 Anayasası, Türkiye’nin modern politik sistemlerinin resmi başlangıcı olarak kabul edilmektedir. 1876 Anayasası, padişahın merkezi konumuna sadık kalmakla birlikte, karar mekanizması katılım ve uzlaşmaya da yer veren *Meclis-i Mebusan* olmuştu. Ancak Meclis, 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı bahanesiyle kapatılmış ve II. Abdülhamit’in otuz üç yıl sürecek olan saltanatı devam etmiştir. II. Abdülhamit Kanun-i Esasi’yi kaldırmamış fakat hükümsüz

bırakmıştır (Karpaz 2011: 8-10). Çünkü II. Abdülhamit ve destekçilerine göre imparatorluk henüz parlamenter yönetime hazır değildi (Findley 2017: 146).

1889'dan itibaren meşrutiyet taraftarı muhalefet yeniden canlanmış, genç bir grup kendi aralarında faaliyete girerek “*İttihat* (Osmanlı birliği) ve *Terakki* (ilerleme) *Cemiyeti*”ni kurmuşlardır. Böylece Yeni Osmanlılar hareketine benzer, fakat daha kuvvetli bir hareket olan ve “*Jön Türkler*” adıyla tanınan bir hareket başlamıştır. Jön Türkler, on dokuzuncu yüzyılın sonunda ve yirminci yüzyılın başında Osmanlı İmparatorluğu'nun yeniden doğuşu için mücadele veren gruplardır. Bu gruplar, anayasal sistem ve parlamenter düzeninin tekrar inşasını, İmparatorluğun yeniden doğuşu için tek çare olarak görüyorlardı. Jön Türk ideali, (etnik ve dinsel) “*Unsurların Birliği*” (*İttihad-ı Anasır*)'dir. (Zürcher 2005: 141). Bütün bu yeni akımı besleyen fikir ve duygu kaynağı Namık Kemal ve Ziya Paşa'nın eserleri olmuştur (Ülken 1966: 129-130).

II. Abdülhamit rejimine karşı Avrupa'dan yürütülen muhalefet hareketi güçlenmeye başlamıştı. 1905'ten sonra ki örgütsel faaliyetler neticesine 1908 yılında II. Meşrutiyet ilan edilmiştir. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra seçimler yapılarak 1908'de Meclis-i Mebusan açılmış ve hükümete geniş yetkiler verilerek Padişahın hükümete müdahale yetkisi ortadan kaldırılmıştır. II. Meşrutiyetin ilanından sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti kendisini, siyasi bir parti olarak örgütleyerek meclis üzerinde otorite haline gelmişlerdir (Zürcher 2005: 141-142). Bununla birlikte Jön Türk Devrimi, Türkçülüğü temel alan bir ulusalcılık anlayışı ortaya koymaktadır (Georgeon 2006: 25).

Bahsi geçen Tanzimat öncesi ve sonrası modernleşme süreçlerinin sonunda başlarda “Batıcı” ve “Gelenekçi” olarak ikiye ayrılan Osmanlı aydınları, “Batıcılar”, “İslamcılar” ve “Türkçüler” şeklinde çeşitli gruplara ayrılmışlardır. Bu gruplardan da “Batıcılık”, “İslamcılık” ve “Türkçülük” gibi ideolojik fikir akımları doğmuştur.

2. Modernleşme Sürecinde Osmanlı'da Ortaya Çıkan Fikir Akımları

2.1. Batıcılık

Batılılaşma, Batı dışı toplumlarda, Batı'nın gelişmişlik düzeyine ulaşabilmek için gerçekleştirilen siyasi, sosyal ve kültürel faaliyetler için kullanılırken; Batıcılık kavramının zaman zaman garplılaşma, çağdaşlaşma, modernleşme, yenileşme, asrileşme vb. kavramlarla da ifade edildiğini görmek mümkündür. Batıcılık, “düzen” ve “ilerleme”yi amaç edinme gibi, bazen ılımlı bir şekilde ortaya çıkmış bazen de geleneksel kültür öğelerimizi eleştiren boyutlara

ulaşmıştır. Fakat sözcüğün kendisi daha çok Batıyı örnek almak isteyenlerin yaklaşımını adlandırmak için kullanılmıştır (Mardin 1991: 26).

Batılılaşmanın tek kurtuluş yolu olduğunun kabulü II. Mahmut ile başlamıştır. Bu dönemde kurulan sistem on sekizinci yüzyıla has, bu çağın düşüncesiyle ilgili siyasi bir felsefeye bağlanabilir. Avrupa'nın kurduğu aydın despotluk rejimini II. Mahmut, zamansal olarak hayli geç kurmaya çalışmış, kısmi başarılar da elde etmiştir. Avrupalı liderlerin siyasetlerindeki ortak nokta, memleketlerini ıslah ederken kendi haklarını da tayin etmeleriydi. Sadece askeri ıslahatla yetinmemeleri, aynı zamanda sosyal ıslahat da yapmalarıydı. II. Mahmut da Batıya kıyasla çok “geri kalmış” bir toplum içinde, geleneklere riayet etmeye, mümkün merteye rasyonel bir program gereğince belli bir kalkınma hareketinin uygulanmasına girişmiş bir hükümdar hüviyetine sahip olmuştur (Tunaya 1960: 58-59). Osmanlı Devleti'nin geleneksel bir toplum yapısına sahip olarak değişimini kendi iç dinamiği ile sağlayamaması, Batılılaşmayı bir onarım çaresi olarak gündeme getirmiştir (Sarıbay 1985: 51-52).

Batıcılar, Tanzimat yenileşmesinin kilit kavramı olan “nizam” (düzen) kavramını bırakıp “terakki” (ilerleme) kavramını bulmuşlardır. Bu kavramın felsefi düşünce temelinde, açık ya da kapalı olarak, “*gelenek*” ile “*akıl*” ayrı, birbirine karşı iki kavram olarak bulunmaktadır. Batılıların Doğu kanısının aksine, Batı'nın “*Şark terakki edemez*” inancına karşı “*edebilir, etmelidir, etmezse yaşayamaz*” sonucuna varmışlardır. Bu sonuca göre, din müessesesinde de yenilikler yapılması sorunu ortaya çıkmıştır. Nitekim din alanında modernleştirme gerekliliği üç ana düşünce akımının birleştiği noktalardan biridir. Hepsinin başlangıç noktası şu gözlemde toplanıyordu: “İslâm “*aklî*”, hatta “*tabii*” bir dindir. Ancak İslam bu aslındaki halinden çıkmış, akla ve tabiat kanunlarına aykırı inançlarla saf yapısı bozulmuştur. İslâm'ı bunlardan temizleyerek saf haline döndürmek gerekmektedir. En büyük “*inkılâp*” bunu başarmak olacaktır” (Berkes 2002: 439).

Batıcılar, Batının özellikle askeri, siyasi, hukuki, eğitim ve bazı kültür kurumlarını aktarma yoluna gitmişler, bu arada laikliği bir kurtuluş ilkesi olarak görmüşlerdir. Bu doğrultuda Batıcıların din anlayışı, geleneksel toplumsal yapı ve kurumlarının, Batılı anlamda değişimini gerçekleştirmek, aşama aşama sekülerleştirmeyi esas almaktadır. Öncelikle İslam'a ilişkin sembollerin yerini sosyal hayata ilişkin sembollerin alması; İslam'ın örgütsel gücünü ortadan kaldırmaya yönelme; dinsel kurumların işlevsel belirliliğindeki değişimler gibi düzeylerde sekülerizasyonu gerçekleştirme amaçlanmıştır (Sarıbay 1985: 74-75).

Baticılık akımının öne çıkan fikir adamlarına değinmek gerekirse; Batılılaşma adını alan cereyan, özellikle II. Meşrutiyet döneminde İçtihat dergisinde ve daha çok Abdullah Cevdet'in fikirleri etrafında ortaya çıkmıştır (Onat 2016: 104). Abdullah Cevdet'in Batılılaşma anlayışı, "Batı'nın maneviyatını/ahlakını da almalı mıyız?" tartışmaları çevresinde Batı medeniyetini bir bütün olarak addederek, "gülü dikeniyile" almaya mecbur olduğu, yani Batı medeniyetinin tüm unsurlarıyla birlikte alınması gerektiği yönünde gelişmiştir (Tunaya 1960: 80-81).

"Deizm" felsefesine uygun olarak Abdullah Cevdet, dinin iyi yurttaşlar yetiştirilmesi ve düzenli bir toplumsal yaşam sağlanması konusunda yardımcı bir araç işlevini görmesi gerektiğini savunmuştur. Yani İslam dininden bir toplumsal gelişme ve siyasal muhalefet aracı olarak yararlanmak istemiştir. Bu nedenle Abdullah Cevdet, "içtihat kapısı"nın tekrar açılması gerektiğini savunmuştur. Bunun yanı sıra Abdullah Cevdet dini, İslam ülkelerinin kültürel birliğini sağlayacak ve Müslümanlarda "millet" düşüncesini uyandıracak bir araç olarak da kullanmak istiyordu. Jön Türklerin hemen tamamı gibi Abdullah Cevdet de Osmanlı Devletinin en önemli niteliklerinden birisinin "hilâfet" kurumuna sahip olması olduğunu düşünüyordu (Hanioğlu 1981: 152). Dolayısıyla Abdullah Cevdet, rasyonaliteye ve bilime dayalı modern bir dini anlayış ortaya koymaya çalışmıştır. Dini, toplumsal bütünleşme adına tamamen sosyolojik bağlamına indirgemiş, Batı toplumlarında olduğu gibi, bireysel bir tecrübe boyutuyla ele almıştır.

Bütünüyle Batılaşmayı savunan Abdullah Cevdet'in yanında Celal Nuri İleri, "ılımlı Batıcı" olarak görülmekteydi. Bunun nedeni olarak da Celal Nuri'nin "nasıl Batılılaşmak" gerektiği problemine telifçi bir bakış açısıyla yaklaşmış olmasından kaynaklanmaktadır. Ona göre medeniyet iki çeşittir: Teknik medeniyet ve gerçek medeniyet. Gerçek medeniyet yani ahlak bakımından Avrupa ve Hıristiyan dünyası asla ileri değildir. Şu halde Batıdan sadece teknik medeniyet alınmalıdır. Celal Nuri burada Japonya'yı örnek olarak göstererek, Osmanlı İmparatorluğu'nun, hatta diğer İslam Devletlerinin idarecilerinin bu ayrımı yeterince kavrayamadıklarını iddia etmiştir (Tunaya 1960: 80). Dolayısıyla Celal Nuri Batı medeniyetini daha çok hürriyetinden, demokrasisinden, maddî-manevî zenginliğinden, ilim ve ticaretinden faydalanma noktası olarak ele almıştır diyebiliriz (Celal Nuri 2012: 13).

Batıcı fikir adamlarından olan diğer bir isim de Ahmet Rıza Bey'dir. Pozitivizmin etkisi altında kalan Ahmet Rıza, Fransız pozitivistlerinin ünlü derneği "Societe des Positivistes"ın şiarı olan "Ordre et Progres" yani "düzen ve ilerleme" şiarını, "birlik ve ilerleme": "ittihat ve terakki"ye dönüştürerek "İt-

tihat ve Terakki Cemiyeti”nin isim babalığını yapmıştır. A. Comte’un “pozitif siyaset sistemi”, şiddete başvurulmadan, ispat ve ikna yoluyla tüm Avrupa devletlerini bir “Avrupa Birleşik Devletleri” içerisinde birleştirmeyi öngörüyordu. Hayali kurulan bu devlet, aslında dünyanın geri kalanını da denetimi altında tutmayı hedeflemekteydi. Ahmet Rıza, A. Comte’un kurduğu Avrupa Birleşik Devletleri Komitesi’nin Osmanlı temsilcisi de olmuş, çıkardığı Meşveret dergisinde Osmanlı’da yeni bir düzen için orduya büyük görevler düşeceğini sürekli belirtmiş ve ordu içinde bunun propagandasını yapmıştır (Özlem 2002: 459).

Ahmet Rıza’nın, beklenenlerin aksine, yazılarının çoğunda İslam’ı müdafaa etmesi önem arz etmektedir. Ahmet Rıza, İslami dogmaya önem vermemekle birlikte, sosyal bir harç olarak son derece önemli görüyordu. Ona göre İslam, Doğu’da politikanın en önemli amillerinden biri sayılmalıydı. Genel olarak herhangi bir din toplum içinde barış sağlayıcı bir araç olarak kullanılabilir. Çünkü din cemiyette temel bir rol oynar. Bu nedenle her hükümet dine önem vermek zorundadır (Mardin 1964:149).

Kılıçzade Hakkı ise İslâm’ın salt dinî kısmından ziyade içtimaî kısmını ön plana çıkarmaya çalışmış; yeni tefsirlere ve yeni içtihadlara ihtiyaç olduğunu ileri sürmüştür (Pekdoğan 2002: 416-417). Batı değerlerini hiçbir filtreden geçirmeden almayı benimseyen Kılıçzade Hakkı’nın bu tutumu, Batılılaşmış Doğuluların ruh ve fikir dünyalarını yansıtması bakımından iyi bir örnektir (Altıntaş 2008: 97).

Sonuç olarak, II. Meşrutiyet ile birlikte doruk noktasına ulaşan, gayesi öncelikle “devleti kurtarmak” olan ciddi oluşumlardan birisi de Batıcılık akımıdır. Diğer fikir akımlarında da olduğu gibi sorunun ana kaynağının din olduğu açıkça dile getirilmiştir. Ancak bu akımların İslam’ı algılama biçimlerinde ve çözüm önerilerinde farklılıklar bulunmaktadır. Batıcıların çözüm önerisi ise pozitivist anlayışa uygun olarak, dinin sekülerizasyonunu sağlamak suretiyle, dinin olabildiğince bireysel plana indirildiği bir yaşam tarzı benimsemek ve topyekün Batılılaşmak gerektiği yönünde olmuştur.

2.2. İslamcılık

Türk modernleşmesi adı verilen süreçte, toplumsal problemlerin tanımı, çözümü ve toplumsal değişme sürecine bağlı olarak geliştirilen seçeneklerden biri de İslamcılık olmuştur

İslamcılık; on dokuzuncu-yirminci yüzyılda, İslam’ı bir bütün olarak (inanç, ibadet, ahlak, felsefe, siyaset, hukuk, eğitim...) “yeniden” hayata ha-

kim kılmak ve akılcı bir metotla Müslümanları, İslam dünyasını Batı sömürsünden, kötü yöneticilerden, esaretten, taklitten, hurafelerden... kurtarmak; medenileştirmek, birleştirmek ve kalkındırmak uğruna yapılan aktivist, modernist ve eklektik yönleri baskın siyasi, fikri ve ilmi çalışmaların, arayışların, teklif ve çözümlerin bütününe ihtiva eden bir hareket olarak ifade edilebilir (Kara 2011: 17).

İslamcılara göre, Osmanlı Devleti manen ve madden kalkınmak, medenileşmek, eski gücüne ve yüceliğine sahip olmak için gerçek surette İslamiyet'e dönmeli, yani yeniden İslamlaşmalıdır. Bu doğrultuda Mehmet Said Halim Paşaya göre İslamlaşmak: "İslam'ın din ve dünyayı, maddiyat ve maneviyatı kapsayan sosyal bir din olduğu kabul edilmesidir (Tunaya 1962: 12).

Tarihsel süreçte İslamcılık hareketi her ne kadar ideolojik ve siyasi bir akım olarak II. Meşrutiyette belirmiş ve temsilcilerini bulmuş ise de, özelliklerini daha çok on dokuzuncu yüzyılın ortalarında kazanan, Osmanlı İmparatorluğu'nun uzak çevresinde ve Hindistan'da şekillenmiş ve 1870'lerden itibaren İmparatorluğun merkezinde gittikçe güçlenen bir hareket haline gelmiştir. Burada belirtilmesi gereken bir nokta, İslamcılık hareketinin iki eksenidir. Bunlardan birincisi İslamcılığı bir dünya görüşü ve hayat rehberi olarak sunan aydınların fikirlerinden oluşmuştur. Mısır Müftüsü Muhammed Abduh bu anlayışın temsilcilerindendir. İslamcılık hareketinin ikinci eksenidir ise Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu gibi İslam kültürünün hâkim olduğu bölgelerde varlığını gösteren İslamcılık anlayışıdır. Bu anlayışın temelinde ise "İslami Nizam" gerçekleştirmeye çalışan arayışlar yer almaktadır. Pakistanlı Seyyid Ebu'lûla Mevdudi'nin bu anlayışa tercüman olduğu söylenebilmektedir (Mardin 1991: 11,12).

İslamcılık Osmanlı İmparatorluğu'nda, Yeni Osmanlılar'ın dağıldıkları, fakat yayın yoluyla bir süre etkinliklerini devam ettirdikleri 1870-76 yıllarında, Yeni Osmanlılar'ın liberal ideolojisine nispetle çok daha uzun vadede, etkisi inkâr edilemeyecek olan bir fikir hareketi olarak İstanbul'da şekillenmekteydi. Bu dönemde İslamcılarının fikirlerinin odak noktası, Osmanlıların Tanzimat'la birlikte kültür benliklerini kaybetmeye başladıklarıydı. Bunun önüne geçmekte en uygun yol ise Tanzimat'ın göz ardı ettiği "şeriatin değerleri"ni tekrar Osmanlı toplumuna getirmektir (Mardin 1991: 92).

İslamcılık başlı başına bir politika olarak II. Abdülhamit döneminde benimsenmiş, ittihad-ı İslam adı altında 1870 yılından itibaren Osmanlı Devleti'nin hakim siyasi düşüncesi olmakla beraber, bir fikir hareketi olarak ortaya çıkışı, II. Meşrutiyet sonrasında *Sırat'ı Müstakim*'in 1908'de yayın dünyasına girişiyle başlatılmaktadır. II. Meşrutiyetten sonra İslamcılar fikirle-

rini serbestçe tartışma, açıklama, yayma imkanı bulmuşlar ama ittihad-ı İslam düşüncesinin oturduğu zemin ortadan kalkmıştır (Kara 2011: 29). İslamcılığın ideolojisinde “Batı’nın teknolojisi alınsın, fakat dini, kültürel ve geleneksel değerler korunsun” anlayışı vardır (Mardin 1991: 17).

İslamcılık fikir akımı, modern toplumsal düşüncenin “ilerlemeci” vasfını, dinsel bir form ve içerikle “terakki” ya da “tecdid” ideolojisi haline dönüştürmüştür. Bu İslamcı yöneliş, dini tecrübenin çeşitli yansımalarını, ana kaynak olan Kur’an ve Sünnet çerçevesinde, ilk dönemlerdeki “saf” haline kavuşturma yani “Asr-ı Saadet’e dönüş girişimini temsil etmektedir. İslamcılar geleneksel İslam birikiminden uzaklaşarak İslam’a Batılı ideolojiler gibi akla uygun bir sistem oluşturarak bakmak taraftarlarıdır. Bunun için de dini bid’at, hurafe ve batıl inançlardan “arındırmak” gerekmektedir. Dolayısıyla İslamcılık, geleneksel toplumsal yapıyı ve din anlayışını, modern ve arındırılmış bir form içinde yeniden bireysel ve toplumsal hayatın kodları yapmanın idealini taşımaktadır denilebilir. (Akgül 1999: 232). Buna göre İslamcılar, “İslam man-i terakki değildir” (İslam ilerlemeye engel değildir) prensibini geliştirmişlerdir. Bu bakımdan İslamiyet “man-i terakki” değil, bilakis “âmiri terakki” (ilerlemeyi emreder) dir. Bu nedenle İslam Devletlerinin geri kalma sebeplerini İslam’ın fikir ve inanç sistemlerinde değil Müslümanların hakiki Müslümanlıktan uzaklaşma veya uzaklaştırılmalarında aramak gerekmektedir (Tunaya 1962: 14-16).

İslam’ın ilk kaynaklarına dönülerek arındırma ve saflaştırma yapılması fikrini yani İslam merkezli modernleşme hareketlerini savunan İslamcılara gelince; bunlar arasında ilk olarak İslam modernizminin kurucularından ve ümmet birliğinin savunucularından olan, İslami uyanışı etkileyen on dokuzuncu yüzyıl fikir ve siyaset adamlarından Cemaleddin Afgâni zikredilebilir. Düşünce ve faaliyet alanı, din ve siyaset meseleleriyle İslam ülkelerinin ortak problemlerini bir bütün olarak içine almaktadır. Afgâni, önceleri belli ülkeleri yabancı boyunduruğundan kurtarmak üzere milli şuuru uyandırmaya, vatan sevgisini güçlendirmeye çalışırken daha sonra bütün İslam ülkeleri arasında sağlam bağların kurulması, dayanışmanın sağlanması ve böylece birlikte hürriyet ve bağımsızlığı elde edecek bir Müslüman birliği idealinin gerçekleşmesi için çaba göstermiştir (Karaman 2002: 458-459).

Afgâni’nin öğrencisi olan Muhammed Abduh, Mısır’da ve Suriye’de büyük etki uyandırmıştır. Abduh’un modern İslam düşünceleri, İslam rasyonalizmini ifade etmektedir. Nitekim Kur’an’ın ve Müslüman dinsel ve entelektüel hayatının diğer temel metinlerinin rasyonel bir şekilde yorumlanması, M. Abduh ve öğrencisi Reşit Rıza’nın temsil ettiği modernist reformculu-

ğün gelişiminde kilit yere sahiptir. Bu anlayışla tarihsel İslami geleneklerin ve fıkıh mezheplerinin taklit edilmesini reddederek, kamu menfaatinin, yani hukuki işlemlerde seküler bakış açısının geçerliliği vurgulanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki modernist reformculuğa da bu ikili uzlaştırma çabası damgasını vurmuştur: Bir taraftan Kur'an'ın ve diğer temel metinlerin entelektüel düzeyde güvenilirliğini gösterme, diğer taraftan da modernliğin kaçınılmaz değerlerini benimseme ve "içtihat kapısı"nın kapanmamış olduğunu vurgulama çabaları görülmektedir (Azmeş 2003: 169-187).

Osmanlı İmparatorluğu'nda 1908'de Jön Türkler, 1876 Anayasasının tekrar yürürlüğe girmesini sağlamışlardır. Bu dönemde basında İslamcı-yenilikçi tezi destekleyen dergiler belirmeye başlamıştı. Dergide yazarlar arasında İsmail Hakkı Baltacıoğlu, Ahmet Naim, Mehmet Akif Ersoy, M. Şemseddin Günaltay gibi isimler vardı. Bunların en çok etkisinde kaldıkları düşünür, M. Abduh'un girişimleriydi. Afgani'nin fikirlerini "İslam dini düşüncesi Rönesansı" kalıbına sokan Abduh'un fikirlerinin etkilerini II. Meşrutiyet'in *Sırat-Müstakim* ve *Sebilü-r Reşad* da görülmektedir. Bu dergilerde, İslam'daki reform düşüncelerinin yanı sıra, "Kur'an'ın bütün zamanlar için konmuş, değişmez bir anayasa" olduğu ve Kur'an'ın, toplum ve siyaset prensiplerinin ilkesi olarak devamlı şekilde bu iki alanda ortaya çıkacak örgütlenme sorunlarına cevap veren bir kaynak olduğu fikirleri paylaşılıyordu. Yine, ilk olarak Namık Kemal tarafından altı çizilen, danışma organı niteliğinde "meşveret" (danışarak siyaset yapmak) konusu bu dergilerde yer almış böylece İslami demokrasi anlayışına kendi özel damgasını vurmuştur (Mardin 1991: 18-19).

Yakın dönem Türk düşünce tarihinin önemli damarlarından biri olan İslam modernizmi yani İslamcılık hareketinin önemli simalarından biri de Mehmet Akif'tir. M. Akif, Abdülhamit aleyhtarı ve Meşrutiyet taraftarı bir tavır göstermektedir. M. Akif, hilafet ve saltanata eleştirel bakarken, anayasa ve meclis fikirlerini benimsemiş ve desteklemiştir. Buna bağlı olarak M. Akif, İslam'ın içtihat kurumu ile güncellenmesi ve bu sayede halkın cehaletinden beslenen ulemanın elinde bir iktidar aracı olmaktan çıkarılıp, birincil kaynaklar yoluyla İslam'ı tanımalarını istemiştir. Çünkü Akif'e göre kötü gidişatın sebebini İslam'a değil, İslam'ın sahih manasını içselleştiremeyen Müslümanlar da aranmalıdır. Yani geri kalmışlığın, İslamiyet'i tam olarak anlayamamaktan kaynakladığını düşünmektedir. Bu nedenle dinin asıl kaynaklarına dönüş, İslam'ın hurafe ve batıl inançlardan arındırılması, ilim anlayışının ve medreselerin modern bir anlayışla dönüştürülmesi gibi teorilerin savunuculuğunu yapmıştır. M. Akif, Batılılaşma konusunda ise kendi manevi değerlerimize

sahip çıkararak dini kimliğimizi korumalı, ilim, fen ve sanat alanında Batının taklit edilmesi gerektiği düşüncesini benimsemiştir (Kara 2003: 202-204).

Son tahlilde Türk modernleşme sürecinin önemli akımlarından olan İslam modernizmi veya İslamcılık düşüncesi, İslam'ın kendi iç dinamiklerinden beslenerek, kendini tecdid ve ıslah etme amacıyla ortaya çıkan, "İslam mani-i terakki değildir" söylemiyle hareket eden, ana evrenini modernitenin belirlediği, seküler bir içerik taşıyan bir dünya görüşü olarak nitelendirilebilir. İslamcılık, askeri yenilgilerin doğurduğu aşırı tedirgin bir ortamda, dış baskıların ve konjonktürel şartların neticesinde ortaya çıkmış bir akım olarak, Batı'nın medeni ve kültürel değerlerinin, dini, felsefi ve sosyal kaynaklarının arka planını yeterli ölçüde araştırma ve anlama imkanı bulamamıştır (Kara 2003:199).

2.3. Türkçülük

Bir akım olarak Türk milliyetçiliği, Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmak üzere olduğu Türk aydınlarınca hissedilmeye başlandığı bir dönemde, bu çöküşü engellemek ve yeni bir düzen oluşturmak için aranan çarelerden biri olarak ortaya çıkmıştır. Temelleri İslami modernizme ve Fransız İhtilali ile ortaya çıkan "ulus-devlet" kavramına dayanan bu hareket "Türkçülük" adı altında tanımlanmıştır (Oba 1995: 11).

II. Meşrutiyet devrinde, Tanzimat'tan itibaren gittikçe artan iktisadi faaliyetler ve sosyal yapıdaki değişimler Türkçülüğü yakından etkileyerek ona bir yön vermiştir. Nitekim daha önce kültürel temelleri atılan Türkçülük, iç ve dış gelişmelere bağlı, siyasi bir çehre kazanarak II. Meşrutiyet döneminin en önemli fikir akımı haline gelmiştir (Sarıay 1999: 2).

Türk milliyetçiliği on dokuzuncu yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmak üzere olduğu, Türk aydınlarınca hissedilmeye başlandığı bir dönemde, İmparatorluğun çeşitli din ve milliyetlerden meydana gelen kozmopolit yapısı içinde bir tepki, yaşadığı toprak kayıpları, çağdaşlaşma hareketleri, Müslüman ve gayrimüslim halklardaki milliyetçilik hareketleri ve Batı'daki Türkoloji çalışmaları neticesinde doğmuş ve daha ziyade Türkçülük olarak adlandırılmıştır. Dolayısıyla yakın dönem düşünce tarihimizde modern anlamı ile millet fikrinin ortaya çıkması ve bu fikre dayalı olarak gelişen milliyetçilik, Türkçülüğün tekamülüne bağlı olarak doğmuştur (Sarıay 1999: 25-26).

Batıcılarda vurgulanan "modern Batı ve topyekün Batılılaşma" düşüncesi, İslamcılarda "asr-ı saadete yanı saf dine dönüş" şeklini alırken, Türkçülerde ise "ulus-devlet" formu içinde vurgulanmıştır. Türkçülerin bununla

amaçladıkları şey ise geleneksel toplumsal yapıyı, ideolojik bir hareketlilik oluşturarak, milli bir bilinçle homojen bir toplum haline getirmektir. Yani milli kodlara yaslanarak “ulus” kurma sürecini başlatmaktadır. Bu süreçte ise tıpkı Batıcılıkta ve İslamcılık projelerinde olduğu gibi Türkçülük projesinde de din başat unsur olarak karşımıza çıkmaktadır (Sarınay 1999: 14).

Türkçülük akımının fikri ve ideolojik olarak şekillenmesinde Kafkas, Kırım ve Kazan kökenli modernist Türkler ile Rusya’daki Türklerin milli benliklerini koruma çabaları ve Balkan Savaşı sonucundaki gelişmeler ve Türko-lojiye dünyada ilginin artması, önemli bir yere sahiptir. Bu hareketler Osmanlı aydınlarının da Türkçülük fikrini benimsemesinde önemli rol oynamıştır. Rusya Türklerinde milliyetçilik ise büyük ölçüde İslami reformizm ile Azeri ve Tatar burjuvazisinin gelişmesi sonucunda etkili bir olgu halini almıştır. Kazan Tatarlarından birçok din adamı İslami modernleşme akımını Rusya’da temsil ederek Müslüman halk arasında yaymışlar; birçok Tatar aydını Rusya Müslümanlarının siyasi öncülüğünü üstlenmişlerdir. İsmail Gaspiralı gibi Kırım kökenli bir Tatar, modernleşme bakımından Osmanlılar dahil bütün Türk esaslı halklara esin kaynağı olmuştur (Aydın 1993: 148).

Türkçülük ya da Türkleşmek ile ilgili fikirler ilk defa Hüseyinzade Ali tarafından “*Turancılık*” kavramıyla ifade edilmiştir. Hüseyinzade Ali bazı mecmualarda ilk defa *Türkleşmek*, *İslamlaşmak* ve *Avrupalılaşmak* fikrini savunmuş ve görünüşte birbirine zıt gibi görünen bu üç fikrin nasıl uzlaştırılabileceğini anlatmaya çalışmıştır. Çünkü Hüseyinzade Ali, Doğu ile Batı arasında köprü durumunda olduğumuz için bunu zorunlu görmekteydi. 1908’de Ahmet Mithat, Şair Mehmet Emin, Ahmet Hikmet, Yusuf Akçura gibi isimler “Türk Derneği”ni kurmuşlar aynı anda “Türk Yurdu” adında bir derginin yayınına başlamışlardır. 1914’te daha geniş bir girişimle “Türk Ocağı” kurulmuştur. Türk Ocaklarının faaliyetlerinde İttihat ve Terakki önemli rol oynamıştır. Türk Ocaklarında İttihat ve Terakki’nin nüfuzu Hüseyinzade Ali ve Ziya Gökalp aracılığıyla gerçekleşmiştir. Gökalp burada, dönemin birbiriyle çatışan üç akımını, yani Osmanlılık, İslamcılık ve Türkçülüğü uzlaştırmaya çalışmaktaydı. Çünkü İslamcılar ve Osmanlıcılar siyasi Türkçülüğü bir ayrılık sebebi ve parçalayıcı bir unsur olarak görmekteydiler. Bu konuda Yusuf Akçura ise “Üç Tarz-ı Siyaset” adlı eserinde bu üç fikri uzlaştırma çabasına girmeden yalnızca karşılaştırmakta ve Türkçülüğü hakim kılmak istemekteydi (Ülken 1966: 163-165).

İdeolojik vasıflı milliyetçilik cereyanı yayılmaya başladığında, devleti böyleceği düşüncesiyle Türkçüler tarafından ihmal edildiği düşünülen laiklik, milli egemenlik, bağımsızlık ve eşitlik ilkeleri ve buna bağlı olarak gelişen

kendi kaderini tayin prensibi devletin gündeminde yer almıştır (Sarıнай 1999: 16-17). Dinin bir inanç sistemi ve toplumsal-kültürel meşruiyet kaynağı olarak değişim ve dönüşümü, laik bir çerçevede yeniden tanımlanmasını, dinin millileşmesini ve bireysel inanç ve vicdana indirgenmesini gerekli kılmıştır. Ayrıca Türkçülüğün meşruiyet kaynağı olarak inşa ettiği Türk kültürü ve tarihi tezi, din bağlamında İslam ümmetçiliğini aşarak, Türk milleti olarak yeni bir toplumsallık şekli üretmiştir. Buna göre İslam ümmeti yerine Türk milleti, Daru'l İslam kavramı yerine Türk yurdu veya vatani kavramları üretilmiştir (Akgül 1999: 283).

Türkçülerin üzerinde en fazla durdukları konulardan bir diğeri de ulusal dil meselesidir. Dilde sadeleşme ve ulusal bir dil oluşturmak, ulusçuluğun başat düşünce etkinliklerinden biridir. Dilde sadeleşmenin en önemli adımı, geleneksel anlayışın aksine, dini metinlerin ve ibadet dilinin Türkçeleştirilmesi meselesidir. Bu doğrultuda Gökalkp, ezanın, dini ibadetlerin, namazdan sonra okunan duaların, halkın kendi dilinde okunmasını ileri sürmüş, okullarda Kur'an'ın Türkçe çevirilerinin okutulması gibi bir kısım teklifler sunmuştur (Öğün 1995: 173).

Son olarak Türkçü aydınlardan bahsetmek gerekirse; Kırım Türklerinden olan İsmail Gaspıralı Türkçülük hareketinin merkez siması ve Türk dil birliğini ilk düşünen ve bunu canlandırmaya çalışan ilk Türkçü olarak nitelendirilebilir. Gaspıralı, 1905 Rus Devrimi ile sadece Türkçe yayın olarak çıkarmaya devam ettiği gazetesinde, Türk milletinin geleceği için “dilde, fikirde ve işte birlik” şiarını gazetesinin manşetine eklemiştir. Çünkü Gaspıralı Türk milletinin en kuvvetli bağının dil olduğunu kabul ediyor, bu dilin Arapça, Farsça ve diğer yabancı dillerden tamamen sıyrılmasını ve Türkçe konuşma ve yazı dilinin sade olması gerektiğini savunuyordu. Gaspıralı, Türkçülük akımının, dil, edebiyat, sosyal ve siyaset alanlarının tümünde kitleleri etkileyen önemli esaslar ortaya çıkarmış ve Rusya Müslümanları arasında milli bilincin doğuşunda ve milliyetçiliğin gelişmesinde önder isimlerden olmuştur (Seydahmet 1996: 36-50).

Türk milliyetçiliğinin doğuşunda etkili isimlerden bir diğeri de Yusuf Akçura'dır. Kazan Türklerinden olan Akçuraoğlu milliyetçiliği ve Türkçülüğü siyaset alanında etkin hale getirmeye yönelik girişimlerde bulunan fikir adamlarındandır. Akçura'ya göre devletin içinde bulunduğu sıkıntılı durumun düzelmesi yalnız Yönetim şeklinin değişmesiyle mümkün değildir. Bunun için bütün “Cemiyet-i Osmaniye'nin inkılabı” gereklidir (Akçura 1998: 127). Akçura'ya göre Avrupa medeniyetine ulaşabilmek için Türk milletinin yeni bir siyasi zemin bulması ve Batılı tarzda Rönesans ve Reformasyon gerçek-

leştirmesi gerekmektedir. Akçura'nın büyük eseri olan "Türk Yurdu" dergisi Türk milliyetçiliğinin oluşmasında ve daha sora bunun sistemleştirilmesinde önemli rol oynamıştır (Muhammetdin 1998: 80-81).

Akçura, "Üç Tarz-ı Siyaset" adlı eseriyle Türk siyasal düşüncesine önemli bir katkıda bulunmuştur. Akçura'nın bu çalışmasıyla Tanzimat'tan beri oluşan Türkçülük düşüncesi ilk defa siyasi sahada ele alınmıştır (Oba 1995: 170). Ayrıca bu makalede ilk defa, Osmanlı saltanatının takip ettiği veya takip edebileceği üç tarz-ı siyaset yani "Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük" açık bir şekilde tespit edilmeye çalışılmıştır (Akçura 1998: 130).

Türkçülük hareketinin liderlerinden olan Ziya Gökalp'e göre Türkçülük, Türk milletini yükseltmek, dilce, dince, ahlakça ve güzellikçe Türk milletini yükseltmek, Türk kültürünü ve Türk zevkini Türk toplumuna aşılama demektir (Türkdoğan 1996: 145-146). Gökalp, Batılılaşma hususunda Müslümanların hayat prensiplerine uymayan medeniyet modellerini taklit edemeyeceklerini ifade etmiştir. Bu nedenle Müslümanlar kendi ruhlarına uygun yeni bir medeniyet yaratmalıdırlar. Bu yeni medeniyet fikriyle Gökalp'in iki gayesi vardır: Birincisi, dinle devleti ayırmak yani İslamiyet'in siyasi ve toplumsal hayat üzerindeki hakimiyetine son vermek; ikincisi, dinle Doğu medeniyetini ayırmak. Böylece İslam'ın temel değerleriyle Avrupa medeniyetini ve Türk "milli harsı" nı birlikte yaşatmaktır. Gökalp'in amaçları doğrultusunda, yirminci yüzyılda artık dini ve dünyevi işlerin ayrılması zamanı gelmiştir. Siyasi hayat teokrasiden arındırılmalı ve milletin desteğiyle şeriat sınırlandırılmalıdır. Çünkü Gökalp'e göre kendi kanunlarını kendi yapmayan, bunları Allah tarafından gönderilmiş mutlak kanunlar sayan bir devlet güçlü ve bağımsız olamaz (Heyd 1980: 56-64).

Ziya Gökalp'in modernizm anlayışı milliyetçiliğin boyutlar kazanmasında, akılcı çözüm yolları bulmada kaynak noktayı teşkil etmektedir. Gökalp'in Batı medeniyetini "modernizasyon" olarak ifade etmesi de anlamlıdır. Bu anlamda modernleşme sadece bireysel anlamda, zaman ve mekana uyma süreci değildir, daha ziyade sosyal sistemdeki kalkınmaya uyan bireysel seviyede bir değişme biçimidir. Modern çağda milliyet duygusu bir yanda ülkenin tarihi gelişimi içinde aynı potada yer alan halkı ortak duygu ve idealler etrafında toplayarak millet olma seviyesine yükseltirken, öte yanda kalkınmanın itici gücünü teşkil etmektedir. Modern toplum kalkınmasında, başarılı bir toplum, ancak bu tür ortak değer ve ülküler uğrunda kendini feda edebilecek bir şuur ve seviyeye ulaştığı takdirde gerçekleşebilir (Türkdoğan 1996: 137).

Sonuç itibariyle Türkçüler, Türkçülüğün İslamcılıkla çelişmediğini ve birbirinden ayrılamayacağını, Türkçülüğün tamamıyla Müslüman Türklerin

birliği olarak düşünüldüğünü, hatta Milliyetçiliğin İslâmiyet'e yeniden canlılık getireceğini, dini bir coşkunlukla bütünleşmiş bir "millet" mefhumunu meydana getireceğini savunmaktaydılar. Buna göre dinin Türkçülerde toplumsal bütünleşmeyi sağlayan ve bireysel hayata anlam katan bir olgu olarak ele alındığı söylenebilir.

Sonuç

Modernleşme, diğer sosyal bilimlerdeki kavramlar gibi genel tanımı yapılamayan bir kavram olarak çok geniş bir anlam spektrumuna sahiptir. Ancak bu kavram, genel anlamda ya da sosyal bilimlerdeki zıddı olan "gelenek" kavramıyla açıklanabilir. Nitekim toplumlar iptidai olarak "geleneksel toplum" ve "modern toplum" olarak ikiye ayrılmaktadır. Geleneksel toplum eski dönemin unsurlarını içinde barındırırken, modern toplum yeni gelişmelere açık unsurları içinde barındırmaktadır. Dolayısıyla modernleşme sürecinin daha iyi anlaşılabilmesi ve tahlil edilebilmesi için modernleşmeyi tetikleyen unsurların ve modernleşme öncesi sürecin incelenmesi gerekmektedir.

Modern Batı'nın kurulmasıyla birlikte, Osmanlı toplumunun on dokuzuncu yüzyılda geleneksel yapı ve ilişki sisteminin Batı karşısında yaşadığı toplumsal kaos ve kriz durumu pek çok problemi beraberinde getirmiştir. Bu ortaya çıkan problemlere çözüm teklifleri sunmaya çalışan düşünce akımlarının ve din anlayışlarının incelenmesi, Osmanlı modernleşme sürecinin daha iyi anlaşılabilmesi için ayrı bir öneme sahiptir. Bu amaç doğrultusunda makalede, "Modernleşme-din", "din-toplum", "din-siyaset" ilişkisi bağlamında modernleşmenin köklerine inilerek Osmanlı dönemi modernleşmesi süreci ve din ilişkisi incelenmiştir.

Geleneksel Osmanlı toplumunu örgütleyen ve ona meşruiyet kazandıran ana unsur İslam dinidir. Osmanlı toplum sisteminin karşısında bulunduğu modernite ise Batı'da ortaya çıkmış, meydan okuyucu, pozitivist bilim anlayışını hakim kılmayı amaçlayan ve kutsaldan arınmış bir dünya tasarlayan yapıları temsil etmektedir. Batı'nın bu meydan okumaları Osmanlı toplumuna, Batı karşısında kendini küçümseme ve geri kalmışlık hissi, Batı'yı üstün görme ve sonuçta Batılılaşma şeklinde yansımıştır.

Türk modernleşmesi Osmanlıyla başlar. Osmanlı döneminde ilk toprak kaybıyla birlikte Batının üstünlüğü kabul edilerek modernleşme sürecine girilmiştir. Dolayısıyla modernleşme Osmanlı toplumunda Batılılaşma olarak karşılık bulmuştur. Bu süreçte Tanzimat, hazırlayıcı sonuçlar doğuran bir hareket olmuştur. Moderniteyle birlikte yeniden kurulan dünyaya meydan okur-

casına, değişmeye direnme ve tarihi okuyamama, kendisini yeniden üreteme- me çaresizliği içinde, Osmanlı sahip olduğu mevcut yapıyı koruma gayretine düşmüştür. Bu süreç, Osmanlı Devletinin kendi dışındaki gerçekliğin farkına vardığı, Batı'ya yönelme eğiliminin gerçekleştiği ve sonra daha net dönüşümlere zemin hazırlayacak olan değişimin resmen başlangıcı olmuştur. Osmanlı'da ilk sistemli değişim ve dönüşümler II. Meşrutiyet döneminde yaşanmıştır. II. Meşrutiyet'le birlikte gerek içeride gerekse dışarıda fikri ve ilmi donanımını şekillendiren aydınlar, modernleşme sürecinin toplumsal düzende yarattığı problemlerin aşılması yönünde, farklı alanlarda fikir yürütmeye başlamışlardır. Bu dönemde oluşan fikir kümeleri adeta birer kurtuluş reçetesi şeklindedir. Bir ideolojinin taşlarının tek tek konarak nasıl oluşturulduğu bu dönemde görülmektedir.

Modernleşme tarihimizde ortaya çıkan ve bahsi geçtiği üzere birer kurtuluş reçetesi niteliği taşıyan düşünce akımları veya modernleşme projeleri, modernitenin dayatmaları karşısında yeni bir kimlik ve düzen arayışı içine girmişlerdir. Bu düşünce akımlarından en önemlileri; Batılı formlara göre şekillenen, terakki söylemiyle ve ittihad-ı anasır fikriyle ortaya çıkan ve dinde sekülerizasyonu gerçekleştirmeye çalışan Batıcılık; Batıcıların ittihad-ı anasır fikrine karşılık ittihad-ı İslam fikrini öne çıkaran, dinde arınma fikrini savunan İslamcılık; Batıcılık ve İslamcılık ideolojilerinden beslenmekle birlikte, ulus-devlet formu içinde homojen bir toplum yaratma gayretinde olan ve dinin millileştirilmesi fikrini savunan Türkçülük akımlarıdır. Bahsi geçen her üç akım da toplumu ve toplumsal yapıları modernitenin neden olduğu kaotik ve bunalımlı durumlara karşı korumak veya göreceklere zararı minimum düzeye indirgeme amacı taşıyan samimi oluşumlardır.

Sonuç itibarıyla Osmanlı'dan Türkiye'ye Türk toplumundaki modernleşme tartışmaları dünden bugüne hem entelektüel hem de diğer zeminlerde tartışılı gelmiştir. Çünkü modernleşme, Batı dışı toplumların yaşamaya çalıştıkları ve öykündükleri ancak sonuçlandıramadıkları bir süreci ifade etmektedir. Ayrıca modernleşme hakkında sürekli olarak farklı görüş açılarının belirmesi, modernleşme sürecinin yeniden tartışma konusu yapılmasına neden olmaktadır.

Kaynaklar/References

- Abadan, Y. (1940). "Tanzimat Fermanı'nın Tahlili", "Tanzimat I". İstanbul: İstanbul Maarif Matbaası.
- Acar, M. & Demir, Ö. (2005). Sosyal Bilimler Sözlüğü. Ankara: Adres Yayınları.
- Akçura, Y. (1988). Osmanlı Devletinin Dağılma Devri. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

- Akçura, Y. (1998). *Türkçülüğün Tarihi*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Akdağ, Ö. (2011). *Ana Hatlarıyla Türk Yenileşme Tarihi*. Konya: Palet Yayınları.
- Akyüz, N. & Çapcıoğlu, İ. (Ed.) (2015). *Din Sosyolojisi*. Ankara.
- Akgül, M. (1999). *Türk Modernleşmesi ve Din*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Altıntaş, R. (2008). *Batılılaşmış Bir Doğulu: Kılıçzade Hakkı ve Projesi*. *Eski Yeni Dergisi*. S.8:93-102.
- Amman, T. & Aslantürk, Z. (2014). *Sosyoloji*. İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- AYDIN, S. (1993). *Modernleşme ve Milliyetçilik*. Ankara: Gündoğan Yayınları.
- Azmah, A. (2003). *İslamlar ve Moderniteler*. Çev. Elçin Gen. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Berkes, N. (2002). *Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler*. C.1. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Berkes, N. (1975). *Türk Düşününde Batı Sorunu*. İstanbul: Bilgi Yayınevi.
- Birand, K. (1955). *Aydınlanma Devlet Felsefesinin Tanzimatta Tesirleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Celal N. (2012). *Türk Devrimi*. Çev. Özer Ozankaya. Ankara: Has-Soy Matbaası.
- Çetin, H. (2003). *Modernleşme ve Türkiye’de Modernleştirme Krizleri*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Çiğdem, A. (1997). *Bir İmkân Olarak Modernite*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Findley, C. V. (2017). *Modern Türkiye Tarihi (İslam, Milliyetçilik ve Modernlik)*. Çev. Güneş Ayas. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Georgeon, F. (2006). *Osmanlı Türk Modernleşmesi (1900-1930)*. Çev. Ali Berktaş. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Giddens, A. (1994). *Modernliğin Sonuçları*. Çev. Ersin Kuşdil. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Hanioglu, Ş. (1981). *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*. İstanbul: Üç Dal Neşriyat.
- Heyd, U. (1980). *Ziya Gökalp, Türk Milliyetçiliğinin Temelleri*. Çev. Cemil Meriç. İstanbul: Sebil Yayınevi.
- Hodgson, M. & Goodwin S. (1993). *İslam’ın Serüveni*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Jeanniere, A. (1993). *Modernite Versus Postmodernite*. Çev. Nilgün Tural. Der. Mehmet Küçük. Ankara: Vadi Yayınları.
- Kara, İ. (2003). *Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Kara, İ. (2011). *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi I*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Karal, E. Z. (1940). “Tanzimattan Evvel Garplılaşma Hareketleri”, “Tanzimat I”. İstanbul: İstanbul Maarif Matbaası.
- Karal, E. Z. (1983). *Osmanlı Tarihi (Islahat Fermanı Devri 1861-1876)*, C. 7. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Karal, E. Z. (2007). *Osmanlı Tarihi (Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri)*, C.5 S.16, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Karaman, H. (2002). “Efgâni, Cemaleddin”. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.10. İstanbul: TDV Yayınları.

- Karpat, K. (2012). Türk Demokrasi Tarihi. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Karpat, K. (2011). Türk Siyasi Tarihi. Çev. Ceren Elitez. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Köker, L. (1990). Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kuran, E. (1994). Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler. Der. Mümtaz'er Türköne. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Mardin, Ş. (1964). Jön Türklerin Siyasi Fikirleri. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Mardin, Ş. (1991a). Türk Modernleşmesi, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (1991b). Türkiye'de Din ve Siyaset (Makaleler III). Der. Mümtaz'er Türköne, Tuncay Önder İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (1996). Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu. Çev. Mümtaz'er Türköne, Fahri Unan ve İrfan Erdoğan. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Muhammedin, R. (1998). Türkçülüğün Doğuşu ve Gelişimi. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- Oba, A. E. (1995). Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu. Ankara: İmge Kitabevi.
- Onat, H. (2016). Türkiye'de Din Anlayışında Değişim Süreci. İstanbul: Endülüs Yayınları.
- Öğün, S. S. (1995). Modernleşme, Milliyetçilik ve Türkiye. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Özlem, D. (2002). "Türkiye'de Pozitivizm ve Siyaset", Modernleşme ve Batıcılık. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Pekdoğan, C. (2002). "Kılıçzade Hakkı". TDV İslam Ansiklopedisi, C. 25. İstanbul: TDV Yayınları.
- Sarıbay, A. Y. (1985). Türkiye'de Modernleşme Din ve Parti Politikası. İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Sarınay, Y. (1994). Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Seydahmet, K. C. (1996). Gaspıralı İsmail Bey. Haz. Ramazan Bakkal. İstanbul: Avrasya Bir Vakfı Yayınları.
- Şapolyo, E. B. (1945). Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat Devri Tarihi. İstanbul: Güven Yayınevi.
- Tapper, R. (1993). Çağdaş Türkiye'de İslam. İstanbul: Sarmal Yayınevi.
- Touraine, A. (2010). Modernliğin Eleştirisi. Çev. Hülya Tufan. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Tunaya, T. Z. (1962). İslamcılık Cereyanı. İstanbul: Baha Matbaası.
- Tunaya, T. Z. (1960). Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri. İstanbul: Yedigün Matbaası.
- Türkdoğan, O. (1996). Milli Kültür, Modernleşme ve İslam. İstanbul: Birleşik Yayıncılık.
- Ülken, H. Z. (1948). Millet ve Tarih Şuuru. İstanbul: Pulhan Matbaası.
- Ülken, H. Z. (1966). Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi I. Konya: Selçuk Yayınları.
- Zürcher, E. J. (2005). Savaş, Devrim ve Uluslaşma (Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi: 1908-1928). Çev. Ergun Aydoğdu. İstanbul: Bilgi Yayınları.
- Zürcher, E. J. (1995). Modernleşen Türkiye'nin Tarihi. İstanbul: İletişim Yayınları.